

JANKEN MYRDAL

Boskapsinventarier i Sverige och Danmark 1250–1400¹

Inventarier och godssystem

Från mitten av 1200-talet och etthundrafemtio år framåt ges upplysningar om djur på enskilda gårdar i prästgårdsinventarier, men främst i ”brytegårdsinventarier”, vilka hör samman med högmedeltidens specifika godsstruktur. Under vikingatid låg ett system av storgårdar av varierande storlek utlagda över landskapet, dessa styrdes patriarkalt och i hushållet ingick trälar, underlydande familjemedlemmar, med flera. Från tusentalet började detta system upplösas och mindre enheter utsöndrades. Vi känner godssystemet i detalj från mitten av 1200-talet. Då utmärks systemet av:

- 1/ Gårdar fanns i en glidande skala från mycket små gårdar över familjegårdar till storgårdar av olika storlek. Först från senmedeltiden kom jorden att inordnas under: familjegårdar respektive adliga storgårdar. Detta hörde samman med övergången till ett stadium av organiserad feodalism.

- 2/ Storgårdarna i det högmedeltida systemet drevs ofta av en bryte. Denne var till namn och gagn trälformännens efterföljare. Bryten i södra Skandinavien hade en position mellan arrendator och fogde. Han gav avgifter, motsvarande arrende, men var samtidigt förman som dirigerade över underlydande småarrendatorer.

- 3/ Brytegården är en direkt motsvarighet till den europeiska ”villikationen”, som leddes av en ”villicus”, vilket är den latinska termen för bryte. Detta system nådde en höjdpunkt på 1100- och 1200-talen, för att sedan upplösas. Hela systemet förutsätter ett utvecklat kontraktstänkande, och en av staten reglerad rättsapparat.

- 4/ I och med att bryten blivit frigiven kunde han äga lösöre, och på brytegården fanns både jordägarens och brytens ägodelar. Först senare blev den rena fogden (redosvennen), utan egna investeringar på gården, storgårdens ledare.² Brytens ställning mellan förvaltare och arrendator var knuten till att bryten övertog lösöre som fanns på gården men också hade eget lösöre. Detta förhållande ger det källmaterial som denna artikel baseras på.

Upplösningen av systemet hade påbörjats redan före 1350, men efter pestepidemierna kollapsade det eftersom det fanns många lediga större gårdar och det således inte gick att få brukare till de små gårdarna. En egalisering satte in så att de större gårdarna delades upp, de mindre lades samman. Det system av familjebruk som vi är vana vid var färdigutbildat i mitten av 1400-talet.

Detta är en beskrivning som i Sverige blivit accepterad först från slutet av 1990-

talet. Sedan början av 1940-talet var den etablerade uppfattningen bland Sveriges historiker, fastslagen av Erik Lönnroth, att den svenska godsstrukturen hade framträtt färdigutbildad på 1200-talet. En annan uppfattning framfördes på 1950-talet av forskare som Folke Dovring och Herman Schück. Trots att de kunde hänvisa till internationell diskussion förblev Lönnroths tankar dominerande.³ I Danmark kom den nya uppfattningen att slå igenom årtionden tidigare, främst tack vare Erik Ulsig. Hans serie av undersökningar blev bestämmande för dansk historieskrivning och har även påverkat den svenska.⁴

Nedan utgår jag från numreringarna i katalogen i min avhandling från 1985, och dessutom från *Diplomatarium Suecanum* (DS). Det svenska brevmaterialet finns numera också tillgängligt i *Svenska Diplomatariekommittéens huvudkartotek* (SDhk), som finns på Riksarkivets hemsida. För Danmark använder jag *Diplomatarium Danicum* (DD), med kontroll emot översättningarna i *Danmarks Riges Breve* (DRB). Jag använder också några särskilda källutgåvor. Norge och Island lämnas här åt sidan.

Brytegårdsinventarier

För att kunna skilja brytens ägodelar från jordägarens upprättades förteckningar, några av dem skriftliga. Denna typ av fast inventarium till gården var en så etablerad beståndsdel av godssystemet att den hade särskilda beteckningar, på svenska och danska: ”bopenning”, ”virning”, ”hållsfä”, etc., på latin ”estimacione”.

Några exempel från Sverige skall anges. Ofta markeras att bryten kunde äga en del av lösöret (inv 3, DS 1063; inv 7, DS 2600). Ett sätt att förenkla särskiljandet av lösöret var att ange dess värde i pengar, något som förekommer särskilt efter slutet av 1200-talet. Det finns också belägg, från Sverige, på att bryten ägde hälften av lösöret, vilket underlättat ett åtskiljande.⁵ En annan typ av formuleringar anger att bryten fick en grundutrustning på gården. År 1286 skänktes en ”curia” med så mycket lösöre som behövdes för att gården skulle kunna drivas, det övriga användes för att lösa utfärdarens skulder (DS 910 och liknande formuleringar förekommer t.ex. inv 2 DS 958; inv 17 DS 4639). I andra fall anges så mycket säd som behövdes för att beså åkrarna med (inv 5, DS 1656, inv 9 DS 2133). En formulering är att det skulle finnas så mycket inventarier att man kunde tillsätta en bryte (nytt inv DS 6365; inv 23, DS 6370).

Att lösöre knöts till gården skedde inom godssystemets omvandling, men berodde också, som redan nämnts, av att frigivna trälar, här bryten, kunde äga stora mängder lösöre. Ytterligare sociala och mentala förändringar bidrog, dels att ett nytt lösörebegrepp etablerades, dels att utvecklade kontraktsförhållanden tillät avkastning på kapital.

Ursprungligen var det svårt att tänka sig lösöret separat från jordegendom. Bo Ruthström har beskrivit hur beteckningen lösöre uppkommer som en del i ett skilj-

ande av mobil från immobil egendom. Först när jorden särskiljs som egendom, måste man också börja särskilja det som är icke-jord. Han menar att boskapen har starkare anknytning till jorden än övrigt lösöre, liksom den stående säden.⁶ Detta förklarar att boskap och säd är dominerande i inventarierna. Husen var i princip också lösöre, men var så nära fast egendom eller så tydligt knutna till gården att de oftast inte nämns bland det lösöre som räknas upp.

Ett intressant belägg är beteckningen ”bolfa” för bohag, kreatur och annan lös egendom som tillhörde en bestämd gård.⁷ I Östgötalagen Giftermålsbalken 23 anges att bolfa ärvdes som jord, där systemen fick betydligt mindre, medan övrigt lösöre delades lika mellan syskonen. Bolfa betraktades alltså som det som tillhörde gården, det som var nödvändigt för driften.

Att jordägaren investerade ”kapital” som skulle ge avkastning är väl känt från senare tid rörande utsäde. I det tidigare skedet gällde det också boskap.⁸ Särskilt från Danmark är det belagt hur godsägaren krävde särskild avkastning av detta kapital. Men systemet var i förändring, och Ulsig menar att ”fälligbryten” hade ett samägande av lösöret i boet, medan en bryte med fast inventarium betalade av avkastningen. Den förstnämnda försvann i Danmark redan på 1200-talet men fanns kvar i Sverige.⁹ Man får således en övergång från lösöret som knutet till gården, till lösöret som ett kontraktbundet kapital.

I danska och svenska lagar från 1200-tal och tidigt 1300-tal finns en geografisk och kronologisk skiktning. Äldst är trälbryten, yngre är den fria bryten med del i bohaget, och i det yngsta skiktet är bryten på väg att ersättas av den regelrätta fogden (redosvennen). Förändringen sker under 1200-talet. Sverige (särskilt Götaland) ligger i ett senare skede av utvecklingen. Jyllandslagen från 1200-talets mitt skiljer mellan redosven och bryte, här finns bara reminiscenser av den ofria bryten kvar. Skånelagen från omkring 1200 har en lång utredning om uppdelningen av lösöre. Västgötalagen från tidigt 1200-tal ägnar kraft åt att skilja den fria bryten från trälbryten. I versionen från slutet av 1200-talet framgår att en fri bryte kunde ha del i lösöret. I Östgötalagen och Svealagarna, nedskrivna årtiondena omkring sekelskiftet 1300, är det gränslinjen mellan bolagsman och bryte som är viktig, med den skillnaden att i Östgötalagen kan bryten vara träl och bolagsmannen är då närmast att jämföras med en fri bryte, i Svealagarna nämns bara fria brytar och bolagsmannen är då en person som inte är i tjänsteställning.¹⁰

Slutligen skall – här enbart de svenska – prästgårdsinventarierna nämnas som en motsvarighet till brytegårdsinventarierna.¹¹ De upprättades ursprungligen som fundationsinventarier, med lösöre som tillfördes för att prästgården skulle kunna drivas. När brytegårdsinventarierna försvann fördes en strid inom kyrkan rörande rätten till lösöret. I början av 1400-talet utgick påbud om att sådant lösöre skulle nedtecknas. Kyrkan gick segrande ur striden och inventarierna fanns kvar efter reformationen.

Först i den stora administrativa omvandlingen omkring 1700 upphörde dessa prästgårdsinventarier. Även i övriga Norden finns prästgårdsinventarier, särskilt utförliga är de på Island.¹²

Svenska inventarieförteckningar till 1400

Jag inleder med de svenska inventarieförteckningarna, de flesta nämnda i gåvobrev. (Hela frågan om de medeltida testamentena och gåvobreven lämnar jag här åt sidan.) Som inventarium betecknas en förteckning över boskap till en bestämd gård.¹³ Endast inventarier med precist angivna persedlar är medtagna i tabellerna.¹⁴

De svenska inventarierna är genomgående mer utförliga än de från Danmark. Småboskap anges oftast, och de innehåller också utförliga redovisningar av redskap.¹⁵ I ett fåtal inventarier anges fjäderfä (8 gäss i Dalsland 1310 och 6 gäss och 2 höns i Östergötland 1323). För nötboskapen har ungdjurens antal inte medtagits eftersom endast tre inventarier redovisar sådana separat (inv 4 1310; 4 kalvar; inv 7 1314?, 2 kalvar; inv 22 1358, 2 ungnöt.) De hästar som nämns är som regel dragdjur, och anges som "vectigal" eller "iumenta".¹⁶

I nästan samtliga fall är dessa gårdar curior eller prästgårdar, landsbygdens större gårdar. Endast en gång, i systemets upplösningssfas, omtalas ett torp som skänks med utrustning. Geografiskt är hälften av förteckningarna från Småland och en fjärdedel från Östergötland, tre kommer från de norra delarna av riket.¹⁷

Tabell 1a. Hästar, oxar och kor i svenska inventarieförteckningar före 1400

Nr, År	Landsk	häst	oxe	ko	nöt	gårdstyp	gåva t/annat
1, 1275	Sö		2	4			Upps domk
2, 1288	Up		2	8			Upps domk
3, 1292	Sm	1			12	curia, bryte	godsbyte
4, 1310	Ds	2	6	12		prästgård	Skara domk
5, 1310	Sm	2	4	4		curia	Alvastra kl*
6, 1312	Hs			4		prästgård	prästbol
7, 1314?	Sm	3	2	4		curia, bryte	brytekontrakt
9, 1318	Sö	2			20		Vårfrub kl
10, 1323	Ög	10	2	6		domprostgård	p-g inv
11a, 1325	Ög		2	2		prebendegård	Link domk
11b, 1325	Ög	2	2	3		”-”	”-”
12, 1331	Vg		2	4		curia/prebendegd	Skara domk
13, 1337	Sm		2	3		prediolum	tjänstefolk
15, 1345	Sm	1	2	3		prästgård	p-g inv
16a, 1350	Sm		1	3		curia	prästbol
16b, 1350	Sm		1	3		”-”	”-”
16c, 1350	Sm		1	3		”-”	”-”
16d, 1350	Ög		1	3		”-”	”-”
17, 1350	Sm		2	4		prästgård	prästbol
E, 1351	Up				12**		
18, 1353	Sm		3	3		curia	Nydala
19, 1353	Ög		2	2		ärkedj-gd	Link domk
20, 1354	Sm		2	4		curia	Nydala
ny, 1355	Fi		2	6		curia	Åbo domk
ny, 1358	Sm		2	4		”gods”	prästbord
22, 1358	Sm		1	2		”gård”	prästb/kyrka
ny, 1360	Sm		2	2		bryte	Nydala
23, 1360	Sm		2	3		nytiabol	prästbol
24, 1363	Sm	2		5			brytekontr
25, 1371	Ög		2	2		curia/kanikg	Link domk
27, 1378	Sö			6		kanikgård	dejan
28, 1382	Sö		2	2		torp	man o hustru
29, 1390	Vg			4		prästgård	prästbord

Källa, Myrdal 1985, s. 211–217, 236, samt nya inv: DS 5127, 1355; DS 5883, 1358; DS 6365, 1360.

* = Inventariet skulle delas mellan klostret och ”matrona Katarina”, ** = inkl. ungdjur

Totalt anges i dessa 33 gårdar 25 hästar, 52 oxar, 118 kor och 44 ”nöt”. Det som i tabellen betecknas som ett brytekontrakt från 1363 är ett exempel på hur systemet var under upplösning, lösöret övergick nämligen i brukarens ägo.

Tabell 1b. Smådjur i svenska inventarieförteckningar före 1400

Nr, År Landsk	får	lamm/ungfår	get	killning	svin	gris/ungsv
2, 1288 Up	30				8	10
4, 1310 Ds, p-g	10	2	11	4		
5, 1310 Sm					8	
6, 1312 Hs, p-g				3	3	
7, 1314? Sm		8			3	
9, 1318 Sö	30				7	
10, 1323 Ög, p-g	20				6	
11a, 3325 Ög					2	7
11b, 1325 Ög, p-g					2	
15, 1345 Sm, p-g	2	4			1	
16a, 1350 Sm	2	4			1	
16b, 1350 Sm	2	4			1	
16c, 1350 Sm	2	4			1	
16d, 1350 Ög	2	4			1	
E, 1351	8				4	
19, 1353 Ög, p-g					6	
ny, 1355 Fi	X		6			
ny, 1360 Sm	8		4			
23, 1360 Sm	10				2	
25, 1371 Ög, p-g	5					
27, 1378 Sö	10					
28, 1382 Sö	5					

Källa: se tabell 1

Antalet smådjur varierar kraftigt till skillnad från uppsättningen nötboskap, som är centrerad kring 2 oxar och 4 kor. Ofta redovisas cirka 10 får och något färre svin. Getterna fanns inte på slättbygder.

Inventarieförteckningar från Skåne och Bornholm

Inventarieförteckningarna från Skåneland finns, liksom de svenska, i gåvobrev. Oftast nämns flera gårdar och dessa uppräknings baseras på godsforsteckningar. De innehåller också därför upplysningar om avrad, etc.

I tabellerna har gårdarna numrerats löpande för varje brev (de gårdar som inte har preciserat inventarium har uteslutits). En huvuddel av förteckningarna är från Skånelands ”svenska” tid. Ett mycket tidigt belägg från 1250 ger en detaljerad redovisning av byggnaderna.¹⁸

Tabell 2. Inventarieförteckningar från Bornholm/Skåne

År		häst	oxe	ko
ca 1250*			2	3
1329		3		
1335	nr 1	2	4	10
	nr 2	2	2	10
	nr 3		2	
	nr 4		2	
	nr 5		1	4
	nr 6		1	1
	nr 7		2	
	nr 8		2	
	nr 9		1	
	nr 10		2	
	nr 11		2	
1340	nr 1		2	
	nr 5		2	
	nr 6		2	2
1346	nr 2	2		
	nr 3	2		1
	nr 7			2
	nr 8			2
1350*		2		
1353				2
1359*				1
1364			2	
1368*	nr 2	1		
1379	nr 1		1	
	nr 2		1	
	nr 3		1	
1389*				2
1390-t*				1

* = Lunds stifts gåvobok

Källa: DS 2729, 1329; DS 3127, 1335; DS 3483, 1340; DS 4097, 1346; DS 4965, 1353; DS 7041, 1364. Alla dessa är också utgivna med översättning i DD/DRB, se SDhk för korshänvisningar. DD 4:1 502, 1379. I *Lunds Domkapitels gåvobøger 1884–1889* finns inventarieförteckningar: s. 44–45, 1340 (avskrift av DS 3483); s. 50, 1350; s. 139, ca 1250; s. 227, 1389; s. 246, 1368; s. 261, 1390-t; s. 266–267, 1359.

Totalt anges 14 hästar, 32 oxar och 37 kor i 30 olika gårdar. I förteckningen från Bornholm 1335 har de fem sistnämnda mindre utrustning och är mera egaliserade sinsemellan, beroende på att de förvaltades inom ett gods av en och samme man, Nils Petersson.

Inventariet på en gård som redovisas i brevet från 1340 förminskades genom en eldsvåda innan det överlämnades 1364. Den enda kon hade försvunnit och dessutom hade en del säd ersatts av hö. Sannolikt är detta en del av upplösningen efter pestepidemierna, eftersom ett system i balans bör kunna hantera eldsvådor.

I förteckningarna från 1340 och 1346 finns vardera en "colonia" (torp/landbogård), som nämns med penningavrad, men ingen sädesavrad. Ingen av dem hade inventarium, vilket ligger i systemet natur.¹⁹ I brevet från 1346 finns också två "curia" utan inventarium (nr 1 & 6). Även 1379 nämns ett antal "curia" utan inventarium. Dessa var sannolikt tidigare "colonia" som lyfts i den pågående egaliseringen. Från Lunds gåvobok nämns från 1390-talet ett antal curia "sine estimacione".²⁰ Vid denna tid förekom fortfarande gårdar med inventarium.

Det finns en tendens att boskapsbesättningen blev allt mer begränsad, främst till dragdjur. Flera brev nämner ett fast inventarium värderat i pengar, vid sidan av säden.²¹ Sammanställs dessa brev med de inventarier där värdet på boskapsmängden anges,²² framgår dels att då inventariet bara angavs i pengar var värdena lägre, dels att det finns en tendens till fallande värde, en nedgång som inleds redan under första hälften av 1300-talet.

Inventarieförteckningar från öarna

För övriga Danmark har jag stött mig på litteraturen,²³ samt tagit hjälp från kollegorna Erik Ulsig och Bjørn Poulsen vid Århus universitet. Jag antar att merparten av vad som finns är med. Från Själland finns fyra förteckningar, från 1288, 1301, 1328 och 1339. Från Fyn finns en förteckning från 1295.

Det äldsta brevet är av särskilt intresse. Det ger bara summeringar av boskapsantalet för två gods bestående av flera "curia". För varje enskild anges husens värde, och detta var betydligt mer än boskapens värde. Sammanlagt anges 441 mark för svit A och 132 mark för svit B, med en variation mellan 6 och 90 mark per "curia" – med en ansamling kring 15–25 mark. (I totalsumman ingår tre kvarnar värda 10–40 mark.) I brevet anges också redskapens värde samlat för A-sviten till 7 mark totalt, för B-sviten 3 mark. Detta är betydligt mindre än vad boskapens värde kan skattas till. Med angivandet av småboskap och redskap motsvarar detta brev i utförlighet de svenska breven.

Det finns en oklarhet rörande första sviten gårdar, A-sviten, där fem gårdar tillsammans med Højbjerg nämns med ett samlat husvärde. Jag tolkar detta som fem underlydande gårdar till en curia,²⁴ och dessa gårdar har sannolikt inte haft boskapsinventarium, och boskapsmängden skall därför fördelas på nio gårdar.

Även brevet från 1328 nämner redskap (t.ex. 6 "plogjärn" och 1 vagn), men ridaren Ingvar Hjort var förvisso ingen vanlig bryte. Ett fullständigt inventarium är det dock inte. Här nämns tre "ploghästar", men inga kor.

De båda breven från 1301 och 1339 är från Esrums klosters gåvobok, och ansluter till den tendens till förenkling i början av 1300-talet som vi redan sett från Skåne.

Tabell 3. Inventarier från Själland och Fyn

År	nr	hästar	oxar	kor	får	svin
1288*	nr A1-9/14	5	5	34	19	5
	nr B1-5	4	5	33	9	4
1295	nr 1		4			
	nr 2-3	4	2			
	nr 4	1	6			
	nr 5		2			
	nr 6		1			
1301		2	2	2	10	
1328		6				5
1339			2			

* = Därtill kommer för sviten A 2 kalvar, 9 lamm; svit B 3 2-åriga kvigor, 6 kalvar, 4 lamm.

Källa: DD 2:3 309, 1288; DD 2:4 163, 1295, DD 2:10 53, 1328. *Esrums klosters brevbog*: s. 196, 1339; s. 217, 1301.

På dessa 23 gårdar (under förutsättning att min tolkning av 1288 A är korrekt) fanns 22 hästar, 29 oxar samt så mycket som 74 kor (vilket nästan helt beror på förteckningen från 1288).

I Roskildebiskopens jordebok från 1370- och 1380-talen nämns ett antal gårdar, curior, med kor, men de har nästan alla bara en ko, och dessa betecknas oftast som "vaccam immortale", d.v.s. en odödlig ko som man betalade avgift för.²⁵ Här har systemet övergått till en skatt. Dessutom finns här en lista på bönder, ofta självägande, i ett bestämt härad som hade legokor. De flesta hade tre kor.²⁶ Dessa kor ingick inte i brytegårdssystemet, och legoboskap förekommer genom hela medeltiden. Den är utförligt behandlad i lagarna och från 1400-talets Sverige finns flera listor över utlejd boskap från storgårdar och från kyrkor.²⁷

Inventarieförteckningar från södra Jylland

Därmed går jag över till en serie från södra Jylland, från en kort period omkring 1300. De flesta nämns i en bevarad jordebok från Ribe Stift, den s.k. "Ribes Oldemoder".²⁸ Några brytegårdar utan inventarium nämns där särskilt.²⁹ Eftersom detta är en jordebok uppräknas regelmässigt avraden. (Gårdarna i tabellen är numrerade inom respektive sida i utgåvan.) Även det andra belägget nämner en serie gårdar, i ett gåvobrev men säkerligen hämtat från en jordebok.

Tabell 4. Inventarieförteckningar från södra Jylland 1290-talet

Hänvisningar till sidan i utgåvan av Ribes Oldemoder

	hästar	oxar	kor	ungnöt	får	svin
s 61	2	6	6	2	x	x
s 63	2	4	4		12	
s 63		4	3		20	12
s 68:1	4	7	6	6		
s 68:2	5	7	7	6		
s 68:3	3	2	5	7		
s 68:4-5		8	6			
s 79	x	4	4	5	11	
s 81:1		7	7		20	
s 81:2		4	4	2	6	
Erslev nr 19	år 1295					
nr 1		4	1			
nr 2-3	4	2	1			
nr 4	1	6	1			
nr 5		2	1			
nr 6		2	1			

Källa: Oldemoder 1869 s. 61-81; Erslev 1901 s. 41.

På dessa 17 gårdar fanns 21 hästar, 69 oxar och 57 kor. Dessutom fanns på de 11 gårdar som nämns i "Oldemoder" 27 ungnöt/kalvar och 69 får. I enstaka fall nämns hus och redskap.³⁰ Detta är ett tidsskikt före de mera rudimentära inventarierna.

Från övriga Jylland finns några förteckningar från systemets upplösningstid, anförda av Johannes Steenstrup. En gård anges 1367 ha 8 "iumentis", i ett dokument från 1367 anges en gård med "2 pecora" och en annan med "2 iumentis", och i ett brev från 1374 anges en gård med "3 iumentis".³¹ Det är här genomgående fråga om rudimentära boskapsinventarier, och vad gäller gården med 8 dragdjur, troligen hästar, kan man fråga sig om det inte är en hästflock som avses.

Gårdens storlek

Dessa inventarier från över hundra gårdar, främst från perioden cirka 1270-1380, ger de äldsta detaljerade uppgifterna rörande boskapsmängd på enskilda gårdar, men de är alla ofullständiga i den meningen att endast en del av hela gårdens lösöre räknas upp. Dessutom kan man fråga sig vilken typ av gårdar som är representerade.

För fem svenska fall där gårdens storlek anges är genomsnittet cirka eller strax under ett markland.³² Vi hittar inte här inventarier till medeltidens största brytegårdar, som kunde ha en storlek på omkring 2-5 markland. Dessa mindre storgårdar med brytegårdsinventarium ligger närmare familjegården, som kan ha motsvarat den minsta storleken på prästgårdar omkring ett halvt markland.³³ De inventarier som

anger gårdsstorlek har alla två dragare, och antalet kor tenderar att vara fler på större gårdar.

Det danska materialet är större, gårdarna har mer kringuppgifter och är samlade i gods. Erik Ulsig har ett antal gånger återkommit till brytegårdarnas storlek jämfört med de omgivande små gårdarna. Han visar att brytegårdar ofta var omkring ett halvt bol (jord till ett halvt marks värde), men att det fanns brytegårdar som var betydligt större. Relationen mellan brytegårdar och de kringliggande smågårdarna rörde sig kring ett till tio, med stora skillnader.³⁴ För de danska gårdarna skall bara ett par exempel ges. I brevet från Skåne daterat till 1340 anges mark jord, inventariet i boskap och annat förutom säd, samt säd, hö och avrad, för fem "curia" och en "colonia". Det finns ett visst samband mellan jordetal och inventarium,³⁵ men om hänsyn tas till avrad, hömängd etc. blir sambandet mindre tydligt. I Ribes Oldemoder kan boskapsmängden jämföras med avraden i säd för sex curia. Även här finns ett visst samband mellan sädesmängder och de boskapsmängder gården utrustats med.³⁶

Inventariets andel

När det gäller inventariets andel av hela boskapsbesättningen måste resonemanget bli indirekt. En ledtråd är de inventarieförteckningar där det anges att bryten ägde hälften. Säkerligen har han inte medfört hälften av oxarna, hälften av korna, o.s.v. utan hälften av värdet. I de svenska inventarierna består det normala lösöreinventariet av två dragare och fyra kor, därtill kommer utsäde, en del redskap. Totalvärdet kan skattas till omkring femton mark, och det totala lösöret skulle då vara trettio mark. Detta ger inte utrymme för någon större boskapsbesättning.

Förenklingen av inventarierna ingår i den förändringsprocess som Ulsig pekat på. I de skånska och danska inventarierna från mitten av 1300-talet kan det förekomma enstaka oxar, trots att oxar i enbet säkerligen varit sällsynt. Detta betyder att bryten fått bidra även med dragdjur.

Ett jämförelsematerial ger arkeologiskt belagda fähus. Dessa är visserligen genomgående tämligen små, med plats för omkring fem till tio större djur, men jämförelsen med det skriftliga materialet är så svårtolkad att jag här lämnar detta material åt sidan.

Jag vänder mig istället till lagarna. En upplysning ges i ett tillägg till Gotlandslagen. Här anges att änkan skulle ärva av nötkreaturen upp till femte bandet, medan hon av hästar och får fick ta så många som hon förde med sig i boet. (GL Add 3).³⁷ Tankegången är sannolikt att kvinnan skötte korna och då har haft lika stor rätt till dem som mannen. Tio kor anger då en slags övre tänkbar gräns för vad ett hushåll kunde ha.

En upplysning om hur mycket bohag en normal brukare hade kan erhållas genom ett indirekt resonemang kring bestämmelser om halvfria. Dessa kallades i Väst-

göotalagen för frälsghivar och i Östgöotalagen för fostrar. De brukade en gård åt sin ägare, och Nevéus menar att ägaren kunde förse dem med lösöre.³⁸ I Östgöotalagen från slutet av 1200-talet anges att om en fostre dräpte en fri man fick arvingarna till den dräpte 8 mark i böter samt en tredjedel av lösöret i fostrens bo. Om dråparen istället var träl betalades 13 mark och 8 örtugar i böter. Eftersom fostren värderades högre än trälen borde en tredjedel i fostrens bo ha varit minst 5 mark och 8 örtugar, och hela fostrens bo således haft ett värde av minst 16 mark.³⁹

Flera testamentsgåvor av enstaka djur till olika personer skulle kunna vara ett exempel på boskapsmängder som gavs till före detta trälrar eller andra underlydande som en basutrustning, ett väl känt exempel är Brynulf som när han frigavs 1282 försågs med 2 oxar och 4 kor (DS 742).

Detta leder fram emot slutsatsen att i de äldsta danska och i svenska förteckningar redovisas en stor del, kanske huvuddelen, av den större boskapen, särskilt dragarna, som fanns på gårdarna. Detta betyder att på dessa mindre storgårdar har boskapsbesättningarna varit relativt begränsade, inte mycket större än på en normal familjegård.

Ett par slutsatser

Om boskapsmängderna var relativt begränsade på de mindre storgårdarna, har man haft boskapsmängder som på en senare familjegård. Detta innebär att torp eller små landbougårdar sannolikt helt saknat dragare och bara haft enstaka kor eller småboskap. Detta innebär i sin tur att den tidigmedeltida expansionen i första hand har varit en utvidgning av åkerareal och antalet människor. Det har i hög grad varit dessa små enheter som stått för utvidgningen, och även om antalet större gårdar också kan ha ökat har dessa sannolikt med sina begränsade djurmängder inte kunnat öka djurantalet i relation till åkerarealerna.

Den senmedeltida omvandlingen, med egalisering, har givit familjejordbrukets normaluppsättning med ett par dragare och mer än dubbla antalet kor (eller mer) på i stort sett alla gårdar. Då har djurmängderna relativt sett ökat.

Den andra slutsatsen är att eftersom boskapsbesättningarna kan antas redovisa de centrala delarna av boskapsbesättningarna så kan produktionsinriktningen diskuteras. Här skall jag ta upp de mera fullständiga inventarierna, d.v.s. de vilka redovisar både dragare och kor. Genomsnittet i tabell 5 redovisas endast för de gårdar som redovisar att de har djurslaget. För Skåne och Bornholm är antalet fullständiga förteckningar för litet för att de skall ingå i tabellen.

Tabell 5. Genomsnitt för de gårdar som redovisar häst respektive ox och ko

	hästar	oxar	kor
Sverige c:a 1270–1390	3,1 (n 7)	2,0 (n 26)	3,9 (n 27)
S Jylland 1290-t	2,6 (n 8)	4,1 (n 17)	3,4 (n 17)

Källa: Tabell 1 & 4.

Dragdjuren har en mera framträdande roll i inventarierna från södra Jylland jämfört med i de svenska inventarierna. Detta överensstämmer med senare boskapsräkningar, där dragdjuren i de danska åkerbruksinriktade landskapen haft en relativt stark ställning.⁴⁰ En jämförelse med totalantalet djur, se ovan, tycks bekräfta denna inte alltför uppseendeväckande slutsats. Rörande fördelning mellan häst och ox återstår jämförelser med andra material innan slutsatser kan dras.

Noter

¹ Denna uppsats har huvudsakligen tillkommit under några månader som gästprofessor i historia vid Århus universitet år 2006. Tidigare arbete bekostat av Stiftelsen Lagerberg.

² Clara Nevéus, *Trälarna i landskapslagarnas samhälle: Danmark och Sverige*, Uppsala 1974 s. 31.

³ Erik Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*, Göteborg 1940, s. 40–41. Skarpsinnig kritik redan i Folke Dovring, "Agrarhistorisk forskning och svensk medeltidshistoria", *Historisk tidskrift* 1953 s. 388–389. För en sammanfattning av diskussionen se Myrdal, Janken, *Medeltidens åkerbruk*, Stockholm 1985, s. 37. Europeiska förhållanden se t.ex. Postan, M. M., *The Medieval Economy and Society*, Harmondsworth 1975, s. 105 om England. I tiobandsverket om svensk historia från 1960-talet ekar Lönnroths formuleringar, se Rosén, Jerker, "Samhällsliv och ekonomi under unionstiden", *Den svenska historien 2: Medeltid 1319–1520*, Stockholm 1966, s. 114. Ett genombrott för den nygamla uppfattningen kom med Sigurd Rahmqvist, *Sättegård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*, Stockholm 1996.

⁴ Från 1968 en sammanfattning inplacerad i en europeisk kontext se Ulsig, Erik, "Højmiddelalderens danske godssystem set i europæisk sammenhæng", *Bol og by* 1996:2. För en jämförelse med Sverige se Janken Myrdal & Clas Tollin, "Brytar och tidigmedeltida huvudgårdar", *Trälur, ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, Stockholm 2003.

⁵ Inv nr 3 1292; DS 1605 1309. Samma hälftindelning återkommer som ett enkelt sätt att göra en uppdelning, exempelvis i: DS 1262. Öland 1299; inv nr 5 1310. Se även Myrdal 1985 s. 209 om att prästen skulle behålla hälften av lösöret och lämna hälften vidare enligt brev från 1368.

⁶ Ruthström, Bo, *Land och få. Strukturellt-rättsfilologiska studier i fornordiskt lagspråk*, Lund 2003 s. 114.
⁷ Schlyter Ordbok s.v. "bolfa". Ruthström nämner inte detta belägg. Detta kan jämföras med ÖgL D 5, där det stadgas att vid boskifte mellan bonden och hans son, skall den förstnämnde om han inte hade en gård att ge åtminstone ge boskap som kunde användas till att bruka eller ta upp en gård. Nevéus 1974 s. 107 diskuterar denna paragraf ur denna aspekt.

⁸ Ulsig, Erik, "Landboer og bryder, skat og landgilde: De danske faestebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede", *Middelalder, metode og medier: Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, Köpenhamn 1981, s. 143 belägg från Fyn 1295; Ulsig, Erik, "Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder", *Danmark i senmiddelalderen*, Århus 1994, s. 109 belägg i Ribe Oldemoder omkring 1300. Henrik Adrian & Mette Mortensen, *Fra slave til fæstebonde*, Köpenhamn 1978, s. 107–108 för en popularisering av Ulsig.

⁹ Ulsig 1981, s. 143.

¹⁰ Se Myrdal & Tollin 2003, s. 139, jämför Nevéus 1974, s. 31.

¹¹ Se utredning i Myrdal 1985 s. 201–205.

¹² De isländska prästgårdsinventarierna är ett av de rikhaltigaste källmaterialen rörande lösöre som finns i Norden, se KL (*Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 1–22, Malmö 1956–78), s.v. "Kvægavl. Island" och "Maldagi".

¹³Se Myrdal 1985, Bilaga 1. Vissa förändringar har gjorts jämfört med denna katalog. Ett inventarium från en prästgård i Småland från 1344 anges som en gåva av "några svin" och 6 getter. Detta har inte tagits med i tabellen.

¹⁴Ibland nämns totalvärdet, år 1316 skänktes exempelvis 14 öresland i Uppland, samt en del mindre jordar, till prästen i Vidbo, och till dessa 10 mark silver för att införskaffa ett inventarium så att godset kunde drivas, DS 2045.

¹⁵Detta är ett av de viktigaste källmaterialen för undersökningen av teknik i Myrdal 1985.

¹⁶Hästar: 1292: 1 vectigal; 1310 2 equos; 1310 2 vectigalia; 1314? 3 iumenta; 1318 2 vectigalibus; 1323 1 equm, 3 vectigalia, 6 iumenta; 1325 2 equos; 1345 1 vectigal; 1363 2 iumentis.

¹⁷Jämför karta i Myrdal 1985 s. 200.

¹⁸Ulsig 1981, s. 144, 161 som tar upp att i belägget från 1250 nämns förutom boskap också byggnader av trä, men bara hälften av huset som var av pilevägg, och bryten skulle efterlämna hälften av höet.

¹⁹Ytterligare belägg finns, exempelvis från 1346 där givaren i två byar har fyra "curia" med estimacione, och två "colonia" utan sådant inventarium, DS 4111.

²⁰Lunds Domkapitels gåvobøger s. 231.

²¹Estimacione, utom säd, angivet i mark: 1283 (DS 770): 10, 10, 10, 3; 1317 (DS 2129): 14, 1340: 3,5, 3; 1346:4. 1291 (DS 1035) anges två "bona" med vardera 20 mark, oklart om det bara är en curia var. Samt i Lunds Domkapitels gåvobøger: s. 1, 5, 157, 237, 251, 261, 307; 1309: 18; 1358: 3; 1360: 5; 1368: 3; 1368: 0,5; ca 1375: 2; före 1396: 3, därtill en odaterad s. 272, 2 mark. Säkerligen utgjorde huvuddelen av lösöret boskap, även om en del kan ha utgjorts av redskap.

²²1250 2 oxar: 12 öre silver; 3 kor: 12 öre silver, 1340 2 oxar: 8 mark, 2 oxar: 7 mark, 2 oxar: 8 mark, 1 ko: 2 mark; 1346 2 kor: 4 mark; 1364 2 oxar: 8 "solidorum grossorum"; 1390-t 1 ko: 2 mark.

²³Se Axel Steensbergs uppräknig i artikeln "Kvægavl" i KL; Erik Ulsig, *Danske adelsgodser i middelalderen*, Köpenhamn 1968, s. 121 om 1288; Porsmose, Erland, *Den regulerede landsby: Studier over bebyggelseudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, Odense 1981, s. 439 om 1295. Adrian & Mortensen 1978 s. 108 om 1328. Dessutom har jag gått igenom Kr. Erslev, *Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450*, Köpenhamn 1901, och *Esrums klostres brevbog* 1, Köpenhamn 2002.

²⁴Ulsig 1968 s. 122 räknar in dessa fem gårdar bland de som haft byggnader.

²⁵*Danmarks middelalderlige regnskaber 3:1 Roskildekirkens jordbøger og regnskaber*, udg av C. A. Christensen. Kbh 1956, s. 61–69, där 15 gårdar med en ko var redovisas, 1 gård hade 2 kor och en gård 3 kor.

²⁶Johannes Steenstrup, *Studier over kong Valdemars jordebog*, København 1874, s. 82–83; *Danmarks middelalderlige regnskaber 3:1 Roskildekirkens jordbøger og regnskaber*, s. 57–59, där det redovisas att 3 gårdar hade två kor, 28 gårdar hade tre kor, 1 gård hade fem kor. På s. 61 finns en summering, men där anges 92 (8 mindre än 100), men den korrekta siffran är 95.

²⁷Janken Myrdal, *Legoboskap, Rig* 1988.

²⁸Oldmoder = *Samling af indkomster, indtægtsangivelser og kirkelige vedtægter for Ribe domkapittel og bispestol nedskrevet 1290–1518, kaldet "Oldmoder"*, O. Nielsen (utg.), Köpenhamn 1869. Jämför Bjørn Poulsen, "Middelalderens landbrug", *Det Sønderjyske landbrugs historie 2. Jernalder, vikingetid & middelalder*, Haderslev 2003, s. 394–395, med karta över Ribekyrkans brytegårdar omkring 1300 s. 422 – de låg huvudsakligen i väster, många i marskområdet.

²⁹Oldmoder s. 82, jämför Ulsig 1981 s. 143.

³⁰Oldmoder s. 61 3 hus och vagn, s. 81 vagn, plog, redskap respektive redskap; s. 63 4 hus, s. 79 2 hus.

³¹Steenstrup 1874 s. 85–86. Erik Ulsig har gjort mig uppmärksam på Steenstrups arbete, och Ulsig har även påpekat att ett dokument från 1331 från Själland, med ett brytegårdsinventarium på 2 oxar och 2 hästar troligen är feldaterat eftersom det inte kan återfinnas i *Diplomatarium Danicum*.

³²Inv 1, 1275 Sö, 6 öre; inv 2, 1288 Up 12 öre; inv 9, 1318 Sö 8 öre; inv E, 1351 Up 7 öre; inv 24, 1363 Sm 3 attungar, som kan antas motsvara 1 ½ markland. Jämför Myrdal & Tollin 2004 med analys av ytterligare ett antal mindre storgårdar med inventarium.

³³Myrdal 1985 s. 38, Lindkvist, Thomas, *Landborna i Norden under äldre medeltid*, Uppsala 1979 s. 56, Rahmqvist 1996 s. 8, 164. Rekonstruktion av brytegårdar med inventarier se Myrdal & Tollin 2004.

³⁴Ulsig 1968 s. 130 med en genomgång av över 30 curior från 1300-talets början; Ulsig 1981 s. 138; Ulsig 1996 s. 9.

³⁵Omräknat i örtugar, med jord/inventarium och i fallande skala med störst jordetal först: 30/192, 24/240,

24/168, 18/90, 10/72. Colonial hade 4 örtugar och inget inventarium.

³⁶ Uppställt som avrad i säd örtugar/dragare+kor, i fallande skala med största sädesavraden först: 16/8+6, 10/7+7, 4,5/4+4, 4/6+4, 4/4+5, 4/3+4.

³⁷ C. J. Schlyter, *Ordbok* (Samling af Sweriges gamla lagar 13), Lund 1877, s.v. "band", att femte bandet skulle beteckna fem par, men detta är sannolikt fel. Troligare är att det som avsågs var de band med vilka korna stod bundna i fähuset.

³⁸ Nevéus 1974, s. 152.

³⁹ Nevéus 1974, s. 106–107, där hon också anför mera spekulativa skattningar i forskningen av en normalgård vid denna tid.

⁴⁰ Jämför Janken Myrdal & Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, Stockholm 1991, s. 101–105 för 1500-talet, boskapsräkningar från Norden och övriga Europa.